

WAS FLAVIUS JOSEPHUS een christen?

• door Gerard Kramer

DIT LIJKT EEN VRAAG NAAR DE BEKENDE WEG. IN ARTIKELEN OVER HET JODENDOM EN OVER HET VROEGE CHRISTENDOM WORDT IMMERS REGELMATIG – OOK DOOR MIJ IN FOCUS – VERWEZEN NAAR DE JOODSE GESCHIEDSCHRIJVER FLAVIUS JOSEPHUS. EN HIJ ZOU NU INEENS EEN CHRISTEN ZIJN? HEEFT HIJ DIE OVERTUIGING DAN ERGENS VERMELD? HEEFT HIJ DE HEER JEZUS ALS ZIJN REDDER AANGENOMEN? WAS HIJ DUS EEN ‘MESSIASBELIJDENDE JOOD’, ZOALS WE DAT TEGENWOORDIG NOEMEN? ROEPT HIJ ZIJN JOODSE VOLKSGENOTEN ER IN ZIJN WERKEN TOE OP OM HET EVANGELIE AAN TE NEMEN, DAT GETYPEERD WORDT ALS ‘GODS KRACHT TOT BEHOUDENIS VOOR IEDER DIE GELOOFT, EERST VOOR DE JOOD, EN OOK VOOR DE GRIEK’ (ROM.1:16)?

Misschien toch een christen?

Er bestaat een merkwaardige passage in Josephus' historische werken die al tientallen jaren veel geleerden van de straat heeft gehouden. In zijn werk *De oude geschiedenis van de Joden* komt namelijk de volgende opvallende passage voor (XVIII 63-64):

'In die tijd leefde Jezus, een wijs man, voor zover het geoorloofd is hem een man te noemen. Hij verrichtte namelijk daden die onmogelijk geacht werden, en hij was leermeester van mensen die met vreugde de waarheid tot zich namen. En veel Joden alsook velen van de Grieken bracht hij tot zich. Hij was de Christus. Ook nadat Pilatus hem op aanwijzing van de eerste mannen bij ons de straf van het kruis had opgelegd, gaven zij die het eerst in liefde waren gaan leven, niet op. Hij was namelijk aan hen verschenen op de derde dag, opnieuw levend. De goddelijke profeten hadden die dingen en ontelbare andere wonderbaarlijke dingen over hem gezegd. Tot op de dag van heden is de naar hem genoemde groep van de christenen niet verdwenen'.

Deze passage is bekend geworden als het *Testimonium Flavianum*, d.i. het 'Flavische getuigenis', het getuigenis van Flavius Josephus, en wel over Jezus Christus. Als Josephus deze regels inderdaad geschreven heeft, is dit echt een buitengewone mededeling, want dan heeft de Jood Josephus erkend dat Jezus de Christus is – precies datgene waarvan de apostel Paulus zijn leven lang zijn Joodse toehoorders probeerde te overtuigen (zie Hand.9:22; 17:3; 18:5)!

U voelt de vraag al aankomen: *is het mogelijk dat Josephus dit echt geschreven heeft?* En zo nee, hoe komt het dan in zijn tekst terecht? Is het een vervalsing? Een aanpassing misschien van een oorspronkelijk wat minder ver gaande tekst van Josephus? En wie heeft dat dan gedaan?

Een verzinsel?

Schürer (1973) wijst erop dat volgens veel geleerden het *Testimonium Flavianum* - hierna: het TF – een verzinsel is. De in de vertaling gecursiveerde delen van de tekst maken dat duidelijk. Vanuit christelijk standpunt bezien zijn ze inderdaad basaal en essentieel, maar vanuit Joods standpunt bezien zijn ze eigenlijk onmogelijk. Een orthodoxe Jood zou Jezus niet de Christus noemen, en een christen zou de aanduiding 'een wijs man' wat bleekjes vinden. Er is wel geopperd dat Josephus misschien oorspronkelijk iets neu-

traals over Jezus geschreven heeft, en dat een latere christelijke afschrijver er in de kantlijn verontwaardigd bijschreef: 'Hij was de Christus!'. Dit zinnetje zou dan later in de tekst terechtgekomen kunnen zijn. Toch moet Josephus ook in dat geval op een of andere manier de aanduiding Christus gebruikt hebben, want anders zou de slotzin, die een verklaring geeft voor de term 'christenen', in de lucht hangen. Het gedeelte 'Hij was namelijk aan hen verschenen op de derde dag, opnieuw levend. De goddelijke profeten hadden die dingen en ontelbare andere wonderbaarlijke dingen over hem gezegd' is echter overduidelijk een geloofsuiting. Was dit de mening van Josephus? Schürers visie laat zich als volgt samenvatten: Josephus heeft over Jezus geschreven. Het TF is in de huidige vorm deels van hem. Hij moet echter meer over Jezus geschreven hebben dan we uit de tekst kunnen halen. De tekst is ingekort en aangepast.

Ook Smallwoord (1981) neigt naar dit standpunt. Zij betwijfelt of het een door een christen aangepaste tekst is, of dat het een volledig christelijk verzinsel is – in dat laatste geval spreekt men netjes van een 'christelijke interpolatie'.

Even naar de oudheid

Interessant is dat de christelijke schrijver Origenes (185-254) vijf passages uit boek XVIII van *De oude geschiedenis van de Joden* citeert, maar niet het TF. Daarnaast schrijft hij tweemaal - en dat zou met de voorgaande mededeling in overeenstemming zijn - dat Josephus niet van mening was dat Jezus de Christus is. Met andere woorden: als Origenes het TF niet kende, en als dat komt doordat het TF geen deel uitmaakte van de tekst van Josephus zoals Origenes die ter beschikking had, dan is Origenes consistent in zijn bewering dat Josephus geen christen was. Overigens vindt Hospers-Jansen (1949) de opmerking van Origenes dat Josephus Jezus niet als de Christus beschouwde, een *argumentum ex silentio*. Dat laatste wil zeggen: zij vindt dat je geen conclusie mag trekken uit wat iemand *niet* schrijft.

Een andere christelijke schrijver, namelijk de kerkhistoricus Eusebius van Caesarea (260-340), vermeldt het TF daarentegen volledig en prominent als een tekst van Josephus in zijn *Historia Ecclesiastica*, d.i. zijn *Kerkgeschiedenis*, en wel in I 11, 7-8 (zie ook zijn *Demonstratio Evangelica* III 5). Eusebius leidt het gedeelte in zijn *Kerkgeschiedenis* als volgt in: 'Na deze dingen over Johannes verteld te hebben, maakt Josephus ook melding van onze Heiland met de volgende woorden' - en dan volgt het TF. Aansluitend geeft Eusebius het volgende commentaar: 'Deze dingen over Johannes de Doper en onze

Heiland worden ons meegedeeld door een historicus uit de Hebreeën zelf! Ieder die valse verhalen over Hem verzint, kan daarvoor dus geen enkele uitvlucht bedenken. Wie dat toch doet, moet zich inderdaad diep schamen. Maar genoeg hierover'. U ziet het: geen spoor van twijfel bij Eusebius over de echtheid van het TF!

Voortgaande discussie

De meeste moderne geleerden denken dat Josephus oorspronkelijk wel iets over Jezus schreef, maar dat die passage naderhand is gechristianiseerd, oftewel door christenen is aangepast / aangevuld / gewijzigd. Tussen Origenes en Eusebius, dus tussen pakweg 250 en 320, moet er volgens hen in de tekst van Josephus zijn ingegrepen.

Een verdergaand standpunt is dat van Olson (1999), die meent te moeten concluderen dat het hele TF integraal afkomstig is van Eusebius en niet van Josephus, ook niet gedeeltelijk. Christelijke afschrijvers voegden het TF welbewust in het werk van Josephus in, op gezag van Eusebius. Dat is nogal fors! Olson wijst daarbij op een belangrijk, onbedoeld en voor ons prettig gevolg van deze actie: vrijwel zeker is het in Josephus' tekst terechtgekomen TF er de oorzaak van dat christelijke afschrijvers het werk van Josephus voor ons hebben bewaard!

Toch echt?

Ik heb slechts één moderne studie aangetroffen van een auteur die denkt dat het TF volledig van de hand van Flavius Josephus is en dus terecht in alle tekstuittgaven als tekst van Josephus is opgenomen. Deze auteur, Victor (2010), argumenteert als volgt:

- 1) De suggestie dat Jezus geen man of mens was, wordt door geleerden die de echtheid van het TF afwijzen, te modern religieus geduid. Voor de antieke mens was het verschil mens-god niet zo groot; dit waren twee uiteinden van de zelfde lijn. Josephus past zich hiermee aan bij het spraakgebruik van zijn tijd.
- 2) Als Josephus Jezus wijs noemt, wil hij slechts laten zien: ook wij, Joden, hebben bijzondere mensen voortgebracht.
- 3) 'Hij was de Christus': is 'Christus' een Messias-titel of een eigennaam? Josephus schreef voor een niet-Joods publiek, dus zal hij het als eigennaam bedoeld hebben. Hij wilde duidelijk maken dat met 'de bekende Christus' Jezus werd bedoeld. Verderop in Josephus' werk (XX 200) wordt Jezus 'de zogenaamde Christus' genoemd.
- 4) Tekstkritisch: als het een vervalsing is, moeten alle be-

staande handschriften op dit ene handschrift teruggaan. En er zijn geen handschriften waar dit TF ontbreekt. Dus vervalsing is onwaarschijnlijk.

Commentaar op deze argumenten:

Ad 1): Josephus schrijft als historicus en niet als mythograaf (mythenschrijver). Josephus schrijft veel over mensen en soms over God. Dat onderscheid is voor hem glashelder, en nergens past hij zich op dat punt aan dit (zogenaamd) heidens spraakgebruik aan.

Ad 2): Iemand als wijs typeren is niet typisch Joods en ook niet typisch Grieks.

Ad 3) Het 'dus' is een m.i. ongeoorloofde simplificatie. Het niet-Joodse lezerspubliek van Josephus kende wel Grieks; deze lezers zagen in hun tekst dan ook een woord dat 'Gezalfde' betekent. Enkele regels eerder is deze 'Gezalfde' als Jezus aangeduid. Ook een puur heidense Griek die dit las, begreep dat dit een verduidelijkende naam was die ook nog eens iets bijzonders betekende. Waarom kan dit ook in hun ogen geen titel geweest zijn? Bovendien spreekt Josephus in zijn werken over nog 19 (!) andere personen die Jezus (tevens de Griekse naam voor Jozua) heetten, maar over slechts één Jezus die Christus wordt genoemd; in ieder geval in XX 200, en misschien dus ook in het TF.

Ad 4) Er zijn slechts drie handschriften die de volledige tekst van Josephus bevatten, bewaard gebleven – en die zijn alle drie uit de 11e eeuw. Enige voorzichtigheid is dus noodzakelijk bij het doen van zulke ver gaande uitspraken! Er kan tussen de 1^e en de 11^e eeuw veel gebeurd zijn in de overlevering van de tekst van Josephus! Het grootste deel van dit proces onttrekt zich aan onze waarneming.

Samenvattend: Victor kan de echtheid van het TF alleen overeind houden door enkele weinig overtuigende argumenten, en door de betekenis van belangrijke elementen van de inhoud van het TF op een ongeoorloofde manier te relativiseren. Hij beschouwt deze tekst dus volledig als geschreven door Josephus, maar laat deze tekst iets anders betekenen dan wat een willekeurige lezer erin las en leest.

Het antwoord in Josephus' autobiografie?

Het is niet moeilijk erachter te komen hoe Flavius Josephus in het leven stond, want hij heeft aan het eind van zijn leven een gedetailleerde autobiografie geschreven die gelukkig bewaard gebleven is. Deze autobiografie is bovendien bedoeld als een soort aanhangsel bij zijn *De oude geschiedenis van de Joden*, het werk waarin het TF voorkomt. Ik vind het verbazingwekkend dat deze autobiografie niet een grotere rol gespeeld heeft in de wetenschappelijke discussie rond de echtheid van het TF. In deze autobiografie schrijft Josephus dat hij, geboren in het eerste jaar van keizer Gajus - dus in 37 - uit een oud priestergeslacht stamt, en ook koninklijk bloed heeft. Hij lacht daarom om opmerkingen van mensen die het aanzien van zijn familie naar beneden willen halen. Verder wijst hij op zijn uitstekende geheugen en hoge intelligentie, en vertelt hij dat hij vanaf zijn negentiende zijn leven is gaan inrichten naar de regels van de farizeeën.

Als hij vervolgens iets over zijn belevenissen meedeelt, vermeldt hij ook een schipbreuk op de Adriatische Zee. Dat hij die overleefd heeft, schrijft hij toe aan het feit dat er 'door Gods voorzienigheid' een schip langskwam dat hem en tachtig medeopvarenden aan boord nam. Van de Joodse opstand en de daarop volgende oorlog (66-70) - waarin hij naar de Romeinen is overgelopen - meent hij dat deze 'minder het gevolg was van een weloverwogen initiatief van de Joden dan van de onontkoombaarheid van het lot'.

Hij memoreert hoe hij zich respectvol tegenover vrouwen heeft gedragen, en dat hij de hem als priester toekomende tienden afsloeg. Mensen die het op hem gemunt hadden, strafte hij niet. Dan schrijft hij: 'Het is, denk ik, om die reden dat God, aan wiens aandacht degenen die hun plicht doen, niet ontsnappen, mij uit hun handen heeft gered en mij ook later, toen ik in grote gevaren verkeerde, heeft beschermd'. Als zich Joden bij hem melden die bepaalde mensen slechts asiel willen verlenen als dezen zich laten besnijden, maakt hij daar ernstig bezwaar tegen, en schrijft: 'Ik zei dat ieder mens God moest vereren naar de maatstaven van zijn eigen geweten en niet onder dwang'.

Ten slotte vertelt hij hoe dat hij drie keer getrouwd is geweest. Zijn eerste vrouw verliet hem, en van de tweede scheidde hij omdat haar gedrag hem niet beviel. Hij besluit als volgt: 'Dit nu is de geschiedenis van wat ik in mijn leven heb gedaan. Laten anderen, als zij daar prijs op stellen, op grond hiervan een oordeel uitspreken over mijn karakter. Nu ik aan jou, voortreffelijke Epaphroditus, een volledig

verslag van ons verleden heb gegeven, rest mij slechts een punt te zetten achter mijn levensgeschiedenis'.

Conclusie

Het TF kan inhoudelijk slechts voor rekening komen van een christen, of hij nu een Jood is of niet. Uit niets in Josephus' historische werken, en ook niet uit zijn autobiografie, blijkt echter dat Josephus Jezus als de Christus, als de Messias, heeft erkend, laat staan dat hij Hem als Heiland heeft aangenomen - terwijl je een mededeling over zoiets belangrijks juist in een autobiografie zou verwachten. Josephus verwijst in dat laatste werk echter slechts in zeer algemene termen naar God, en heeft het duidelijk niet slecht met zichzelf getroffen. Van een besef van eigen zondigheid of falen blijkt niets. De kans dat het TF in de overgeleverde vorm van Josephus is, lijkt mij daarom vrijwel nul. Over de vraag hoe, wanneer en door wie het TF dan toch in Josephus' werk terecht is gekomen, kan slechts worden gespeculeerd.

Geraadpleegde literatuur

- A.M.A. Hospers-Jansen, *Tacitus over de Joden. Hist. 5,2-13*, Groningen / Batavia 1949, pp.108-109;
- Emil Schürer, *The history of the Jewish people in the age of Jesus Christ*, Vol.I, revised and edited by Geza Vermes, Fergus Millar and Matthew Black, Edinburgh 1973, pp.428-441;
- E.Mary Smallwood, *The Jews under Roman Rule, from Pompey to Diocletian. A Study in Political Relations*, Leiden 1981, pp.168 en 279;
- F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes, *Flavius Josephus. De Joodse Oorlog & Uit mijn leven*, Amsterdam 1992, pp.525-583;
- F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes, *Flavius Josephus. De Oude Geschiedenis van de Joden*, deel III, Amsterdam 1998, pp.65-69 en 311;
- K.A. Olson, *Eusebius and the "Testimonium Flavianum"*, in: *The Catholic Biblical Quarterly* 61 (1999), pp.305-322;
- Chr. Fahner, *Eusebius' Kerkgeschiedenis*, Zoetermeer 2000, p.69;
- Alice Whealey, *Josephus on Jesus: The Testimonium Flavianum Controversy from Late Antiquity to Modern Times. Studies in Biblical Literature* 36, New York 2003;
- Ulrich Victor, *Das Testimonium Flavianum. Ein authentischer Text des Josephus*, in: *Novum Testamentum* 52 (2010), pp.72-82